

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В КРИЗИСНІ 90-і РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА СПІВПРАЦІ

Культурне співробітництво, на відміну від багатьох інших сфер міжнародних двосторонніх відносин, охоплює не лише взаємини на рівні правлячої еліти двох або більше країн, а практично всіх громадян, забезпечуючи при цьому стабільний розвиток культурної співпраці. Саме цьому питанню присвячене наше дослідження.

Ключові слова: *Україна, Росія, культура, економіка, міжнародні зв'язки.*

Cultural cooperation, unlike many other areas of international bilateral relations includes not only the relationship at the level of the ruling elite of two or more countries, and almost all citizens, while ensuring the sustainable development of cultural cooperation. This article is devoted to this issue.

Keywords: *Ukraine, Russia, culture, economy, international relations.*

Проблема становлення та розвитку міждержавного співробітництва у сфері духовної культури посідає одне з найважливіших місць у системі суспільно-політичного життя будь-якої країни. Адже культурне співробітництво, на відміну від багатьох інших сфер міжнародних двосторонніх відносин, охоплює не лише взаємини на рівні правлячої еліти двох або більше країн, а практично всіх громадян, в тій чи іншій формі демонструючи наявність контактів між державними, суспільними, громадськими організаціями, а також між окремими творчими особистостями, які, незважаючи на можливі перипетії та складнощі в офіційній державній зовнішньополітичній діяльності, мають контакти з колегами, забезпечуючи при цьому стабільний розвиток культурної співпраці.

Важливою особливістю культурної співпраці між населенням країн є її певна самостійність від політичної лінії уряду та конкретних лідерів. Це зумовлюється цілим комплексом чинників, зокрема фактичною незалежністю мистецтва і митців від держави, що є однією з головних ознак демократичного суспільства. Відсутність єдиної, обов'язкової державної ідеології, державного диктату у сфері культури, на відміну від тоталітарних суспільств, досить швидко перетворює мистецтво на космополітичну галузь життя, розриває його зв'язки з конкретною державою чи нацією. Зближення народів у сфері суспільно-політичного життя водночас дозволяє зменшувати ті відмінності, котрі стають на заваді культурницькому співробітництву, зближують митців і мистецькі організації, створюють підстави для посилення співпраці та укладання тісних двосторонніх відносин. За таких умов державні органи змушені адекватно реагувати на потребу часу, створюючи правові засади для повноцінних взаємовідносин у культурній галузі [6, 38].

Іншим, не менш важливим чинником, котрий сприяє налагодженню двосторонньої культурницької співпраці, є процес глобалізації та пов'язана з ним зростаюча умовність кордонів. Створення низки загальноприйнятих стандартів і стереотипів, зокрема в культурній сфері, дозволяє представникам творчої інтелігенції різних країн, а також пов'язаним з цим державним і громадським структурам більш активно взаємодіяти на міжнародному рівні, забезпечуючи при цьому не лише авторитет конкретного митця чи культурницької роботи, а й загальний авторитет держави, її імідж як високоцивілізованої країни. Через це двосторонні відносини у сфері культури досить швидко стають тією сходинкою, яка дозволяє прискореними темпами просувати власну, тобто національну, культуру в певному регіоні, забезпечувати її вагомість і високий рівень. Більше того, саме процес глобалізації та поширення новітніх інформаційних технологій, зокрема Інтернету, неабияк поліпшує та спрощує культурницький обмін, практично усуває державне втручання, бо будь-яка спроба його обмежити "згори" неодмінно призводить до переходу цих контактів "у тінь". Особливо це стає актуальним при двосторонньому співробітництві, адже неодмінно веде до збільшення числа зацікавлених і часто потрібних посередників. Через це уряд держави стає все більш зацікавленою стороною в створенні прозорих умов для зростання двостороннього співробітництва, його активізації і нормативної контрольованості [4, 76-78].

Не можна не враховувати також такого важливого чинника у культурному співробітництві, як тісна взаємопов'язаність духовної культури з політикою. Протягом віків культурне співробітництво у різних формах: запозичення цінностей, їх штучне нав'язування сусідній країні, залучення до власної культури представників еліти сусідньої держави, тощо - перетворювалось на один з дієвих засобів політичної експансії, формування оточення доброзичливо налаштованих сусідів. Створення власного образу як висококультурної нації, в якій є чому навчитися та що запозичити, етносу, що несе світло знань і є культурно споріднений у свідомості населення сусідньої держави, використовувалось у полі-

тиці ще з часів античності як запобігливий захід у разі війни чи міжнародної напруги. В сучасному світі він також не втратив свого значення, дуже часто культурна експансія здійснюється одночасно з економічною та політичною. Власне це і змушує насамперед політиків приділяти значну увагу культурно-мистецькому співробітництву між державами на двосторонньому рівні, незважаючи на те, що швидких і відразу помітних дивідендів воно не дає. Однак подальші стратегічні результати такого співробітництва нерідко можуть перевищити ті витрати, як матеріальні, так і моральні, що несе держава в цій галузі.

Розглядаючи чинники стимулювання міжнародного, двостороннього співробітництва у сфері духовної культури, не можна оминати і його економічне значення. В сучасному світі мистецтво та культурні здобутки перетворилися на досить "ходовий товар", що дозволяє часто не лише самоокупатися культурно-мистецьким організаціям ті різним профільним структурам, а й приносить значний прибуток. Наприклад, поліпшення експорту кінопродукції, музичної та розважальної індустрії, мистецьких творів зумовлює значні інвестиції у цю сферу, і відповідно, вимагає від держави збільшення уваги, а також забезпечення простору і порівняно вільних можливостей для просування власної продукції на міжнародному ринку індустрії розваг. За таких обставин двостороння співпраця може виглядати не лише як спроба завоювання нового ринку збуту, а й як джерело її збагачення та доведення до міжнародних стандартів, що, в свою чергу, забезпечить її конкурентоспроможність і в більш широкому форматі. В такому випадку реальні, матеріальні прибутки отримують всі зацікавлені сторони: інвестори, митці, споживачі, і що важливо – державний бюджет, котрий також може наповнюватися з цього джерела.

Міждержавна співпраця у галузі культури має і певну особливість, яка практично відсутня в інших сферах. Так як основним виразником мистецтва і культурно-мистецьких новацій виступає конкретна людина, це зумовлює наявність потенційної можливості для однієї з сторін для активного перетягування кадрів на свій бік, використання їх потенціалу для підвищення рівня власної культури та її світової конкурентоспроможності. Процес, що відбувається за таких обставин, проходить у формі залучення іноземних митців для власних культурницьких проєктів: як то акторів, співаків, художників тощо, часто набуває вигляду неприхованого вербування, коли митець за гроші чи кращі перспективи особистого творчого зростання спрямовує свої дії на розбудову культури держави-наймача, не рахуючись ні з інтересами, ні з потребами рідної йому країни. Наслідком цього стає виникнення цілої когорти представників культури, що не лише ігнорують своє власне походження (як національне, так і громадянське), а й усіяко наголошують на меншовартості чи відсталості культури Батьківщини. І жодна держава не здатна протистояти такому явищу, особливо у мистецькому середовищі. Тому саме налагодження повноцінних двосторонніх відносин дозволяє не лише вирівнювати рівень прибутків, і відповідно обмежити відтік митців за кордон, а й перетворити його на загалом позитивне явище. Правда, найчастіше так трапляється в тому випадку, коли митець продовжує зберігати свій зв'язок з Батьківщиною, і своєю роботою "на сторону" лише демонструє її високий культурний рівень, адже він отримує від громадян своєї держави як визнання, так і можливість особистого зростання завдяки праці в іншій країні.

Само по собі культурне співробітництво має низку властивих йому особливостей і ознак. Як вже зазначалось вище, галузі культурної сфери за умов існування демократичного устрою суспільства можуть бути підпорядковані державним органам виключно в організаційних питаннях, а аж ніяк у творчих напрямках. Через це реальний рівень та інтенсивність співробітництва визначається головним чином "знизу", адже нав'язування його у відповідності до політичних потреб держави та владної еліти ускладнене. Представники ж творчої еліти, відповідно до власних зацікавлень і побажань, визначають як партнерів, так і рівень, форму та характер відносин з ними. Водночас проведення офіційного міждержавного культурницького обміну найчастіше перетворюється у низку офіційних, а часто і формальних наслідків та результати яких рідко має реальний позитивний ефект для культури країн-учасників [3, 21].

Іншою особливістю міждержавних відносин у сфері культури є їх багатогранність. Як і економіка, культурницька співпраця передбачає собою низку галузей і напрямів, що в тому чи іншому співвідношенні поєднують в собі як інтереси конкретних творчих індивідів, так і інтереси нації в цілому. В той час як співпраця в галузі кіномистецтва, театру, проведенні розважальних заходів і мистецьких виставок, а також аукціонів часто має суб'єктивно-комерційні інтереси, то співпраця на рівні музеїв та бібліотек часто несе набагато глибшу суть, та виконує завдання державного рівня. При цьому відбувається підняття рівня освіти і культури населення країни в цілому, а не лише її певної, творчої частини. Через це поєднання обох цих напрямів, їх розвиток без шкоди одному іншому є одним з найскладніших державних завдань.

Однак, аналізуючи особливості культурної співпраці між державами на двосторонньому рівні, слід зробити і певне уточнення. Так, незважаючи на нібито політичну самостійність мистецтва і культури від держави та її зовнішньої політики, повністю розірвати зв'язок між ними неможливо. Варто зазначити, що вплив на розвиток культури та мистецтва політичних процесів у країні, рівня свідомості населення і бачення ним місця власної держави в світі чи у двосторонніх відносинах є досить таки значним. При цьому концепція "мистецтва заради мистецтва" не завжди витримує випробування часом, за певних умов може призвести до розриву з власним споживачем, і відповідно до кризи та занепаду. Особливо яскраво це прослідковується в період великих суспільно-політичних криз – революцій, акцій масової непокори, боротьби за незалежність тощо. Водночас мистецька складова культури часто відходить на другий план, а на перший виходить потреба відображення інтересів і настроїв суспільства, його прагнень, і

що головніше – чіткого створення власного, революційно-позитивного та "іншого", реакційно-ворожого образу. Найчастіше в ролі останнього виступають не лише внутрішні "вороги", а й певна іноземна держава чи нація, на яку перекладаються всі провини і негаразди зокрема в культурно-мистецьких відносинах, які, відповідно, перестають бути лише сферою високої політики [1, 6-7]. Саме за таких умов двосторонні контакти між країнами переживають значний занепад, відбувається розлад, часто номінальний, сталих стосунків і зв'язків, а процес співпраці відповідно гальмується. За таких умов держава має можливість нав'язувати не лише форми, напрями співпраці та її інтенсивність, а й відкрито спонукати до нових "друзів", взаємини з якими є більш "свідомою", "прогресивною" та "перспективною".

Однак з часом, по завершенні такої суспільно-політичної колізії, рівень міждержавних відносин у сфері культури поновлюється. Завдяки особистим зв'язкам представників творчої еліти досить швидко вдається повернути втрачені та порушені зв'язки, а головне – надолужити ті втрати, яких зазнало двостороннє співробітництво під час політичного катаклізму. Внаслідок цього саме співробітництво, завдяки вливанню революційних та запозичених ідей, набуває нових форм, часто створює модерні та нетрадиційні методи взаємного обміну культурними досягненнями.

Визначаючи особливості формування міждержавних двосторонніх відносин у сфері духовної культури, можна також виділити низку особливостей, характерних як для близьких за культурою країн в цілому, так і притаманних виключно українсько-російським відносинам. Адже сама приналежність країн до однієї мовної групи, спільна історія, нарешті єдина цивілізаційна модель розвитку духовної культури часто визначають ті риси, які стають ключовими у співпраці.

До таких особливостей, які відіграли важливу роль у формуванні ключових векторів культурних взаємин народів України та Росії, передусім належить їх радянське минуле. Будівництво Радянського Союзу, що в планах передбачало злиття всіх національних культур в єдине ціле (на ґрунті переважно російської культури), а також ортодоксальна запрограмованість розвитку всіх без винятку галузей життя зумовили тісний інституційний зв'язок між культурницькими організаціями та їх представниками. Значною мірою це стосувалося і духовної культури, розвиток галузей якої – мистецтва та літератури, музейної та бібліотечної справ тощо відбувався під керівництвом єдиного центру. В певній мірі діяльність культурницьких осередків радянських республік була взаємодоповнюючою, спрямованою не стільки на зростання національної культури в республіках, скільки на створення єдиного, союзного культурно-мистецького поля. Через це після розвалу Радянського Союзу повноцінна діяльність регіональних інституцій виявилася дуже обмеженою, як через брак матеріального забезпечення, так і через значну концентрацію основних матеріалів у центрах – Москві та Ленінграді [5, 3-5]. Останнє особливо стосувалося музейної та бібліотечної практики, адже саме в метрополії зберігалися найцінніші та рідкісні видання, музейні експонати та старожитності, нерідко вивезені на тих чи інших умовах з "окраїн". Тож галузі духовної культури і потребували якнайшвидшого відновлення розірваних через розпад Союзу зв'язків. І тому процес інституалізації міждержавної співпраці, зокрема у бібліотечній сфері, відбувся швидше за деякі інші.

Певну особливість співпраці між Україною і Росією в галузі духовної культури визначають суспільно-політичні особливості розвитку цих двох країн. Акція рішучого і всебічного розірвання культурницьких зв'язків між державами на початку 90-х років ХХ ст. виявилася зумовленою не стільки реальними і об'єктивними умовами розвитку культури і в цілому суспільства, скільки політичними обставинами, в результаті чого країни-сусіди раптом стали країнами опонентами (Україна в свідомості російської еліти перетворилась на нібито руйнівника слов'янської єдності; Росія ж для українців стала уявним і реальним джерелом всього негативного). Відповідно, сама можливість культурницької співпраці почала трактуватися як спроба опортунізму і зрадництва державним інтересам, а натяки на запозичення культурних досягнень і їх об'єктивна оцінка – ледь не прояв колабораціонізму. Така доктрина поширювалась в ЗМІ, і певний час була ключовою перепоною для довірливої та повноцінної співпраці. Очевидна залежність духовної культури від політичної ідеології на початку 90-х років пояснюється передусім фактором підпорядкованості культурницьких інститутів державному фінансуванню. Лише комерціалізація духовної сфери зумовила подальшу незалежність мистецтва від політичних уподобань державних лідерів, зробила його більш незалежним і таким чином більш доступним до двосторонньої співпраці [4, 314-317].

Тісно пов'язаною з попередньою є і інша особливість, визначена свідомістю широких мас споживачів культурних цінностей. Українська доктрина, що була пріоритетною в перші місяці незалежності, особливо до Референдуму 1 грудня 1991 р., базувалася на повній самодостатності української нації і її майбутньої суверенної держави у всіх галузях, включно з культурною. Проголошення духовної культури українців унікальною, всебічно розвинutoю, котра не потребує будь-яких зовнішніх доповнень, автоматично заперечувало саму потребу попереднього співробітництва, і це досить сильно позначилося на свідомості пересічних громадян. І хоча в подальшому більшість населення усвідомила помилковість такого підходу до проблеми співробітництва, однак до сьогодні значна частина суспільства, особливо на Західній Україні, надалі продовжує недооцінювати потребу всебічної співпраці в галузі духовної культури, прагнучи таким чином або повністю позбутися російського впливу й спиратися виключно на історичні українські пріоритети, або навіть замінити російські зразки на західні – американські, польські й інші.

Важливим чинником, що визначав можливості й інтенсивність міждержавного, двостороннього співробітництва у сфері духовної культури, стали тотожні соціально-економічні умови життя населення як України, так і Росії після розпаду Радянського Союзу. Наявність спільних цінностей, закладених ще в радянську добу, спільних проблем у житті та побуті, спільних світоглядних орієнтирів – все це зумовило близькість попиту населення на ту чи іншу продукцію духовної сфери: літературу, кінематограф, музику, естраду. І коли минулися найяскравіші прояви націоналізму та сепаратизму, спричинені процесом набуття Україною незалежності, на поверхні неабияк зріс інтерес населення обох країн до сучасного мистецтва країни-сусіда, порівняння його з власними досягненнями, відповідності тим запитам, які існують у суспільстві. Причому цей інтерес виявився взаємним, що зумовило доцільність налагодження більш тісних взаємин і дієвого обміну досягненнями культури. Зацікавлення культурними надбаннями сусідньої країни посилював і чинник її зрозумілості через близькість мов. Той факт, що російська мова є поширеною в багатьох регіонах України, не викликає сумніву, отже, і продукція російського кінематографу, театрального й естрадного мистецтва не потребувала перекладу, а відповідно, легко сприймалася масами.

Не можна відкидати і такий значущий фактор, котрий визначив особливість двостороннього культурного співробітництва, як наявність в обох країнах значної російської (в Україні – за переписом 2001 р. – 8 млн 334 тис. [2]) та української (в Росії – за різними даними – від 4 млн 400 тис. до 8,0 млн осіб [7]) діаспори. В її середовищі інтерес до духовної культури історичної батьківщини проявлявся найбільш яскраво, що також підштовхувало держави та культурницькі осередки до зближення, відновлення старих і встановлення нових зв'язків. Особливо активну позицію в цьому процесі відіграла саме російська діаспора, котра мала значну підтримку з боку Москви – від моральної підтримки та вимог захисту інтересів російськомовного населення до прямого тиску на українську владу і неодноразові спроби прив'язати питання російської культури в Україні до політичних чи економічних міждержавних стосунків.

Важливим фактором, що сприяє російсько-українському культурному співробітництву у галузі духовної культури, є спільні матеріальні проблеми, котрі виникли в різних галузях внаслідок економічної кризи кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. Недостатність державного фінансування сфери духовної культури ще в радянський час лише посилилась після здобуття країнами незалежності. Особливо болісно це вдарило по тим галузям, котрі потребують значного фінансування, зокрема кінематографу та музейній справі. Їх невідповідність світовим стандартам, технічна і фондова відсталість, спроби перевести культурні осередки на ринкові відносини та самоокупність лише посилює кризу, спричинило фактичне закриття ряду кіностудій і музеїв як в Росії, так і в Україні. І якщо Росія завдяки економічній лібералізації та достатньому забезпеченні природними ресурсами зуміла врятувати ситуацію й навіть розпочати свою культурницьку експансію на теренах СНД, то українські осередки змушені були шукати альтернативних шляхів виживання, одним з яких і виявилася співпраця з аналогічними установами сусідньої держави. Лише таким чином вдалося врятувати від повного колапсу український кінематограф. Щодо музейної справи, то значні сподівання в напрямку до відродження її в Україні та підняття на належний рівень покладаються як на реституцію культурних цінностей з Росії, так і на можливість проведення спільних виставок, що має стимулювати інтерес населення, і відповідно збільшити прибутки. Аналогічна ситуація і в бібліотечній галузі, адже коштів, котрі виділяються державами на оновлення та поповнення бібліотечного фонду недостатньо. За цих умов виключно двостороння співпраця як між конкретними бібліотеками, так і між галузями в цілому дозволить уникнути остаточного занепаду рівня довіри населення до бібліотек і заміни їх Інтернетом.

Отже, проаналізувавши особливості двостороннього співробітництва в сфері духовної культури, ми бачимо, що поруч зі зближувальними чинниками продовжують існувати і певні перепони, котрі уповільнюють процес культурницького співробітництва. Особливо це помітно в тих сферах, що на сьогодні мають найбільший вплив на суспільну свідомість, і відповідно знаходяться під постійним наглядом влади і ЗМІ: кінематограф, сфера розваг, література і книговидання тощо. В той же час у галузях, які мають суто професійне спрямування і за сучасних умов не підпадають у сферу значної уваги – бібліотечна та музейна справа, певною мірою театральне мистецтво – організовують та здійснюють співробітництво у відповідності до власних, суто професійних та об'єктивних умов. Однак в цілому співпраця у сфері духовної культури є досить інтенсивною, і завдяки політичним та економічним змінам в обох країнах, а саме: демократизації, подоланню основних проявів економічної кризи, комерціалізації мистецтва та зростання інвестицій в культурницьку сферу продовжує повноцінно розвиватися і має значні успіхи, які ми у наступних публікаціях розглянемо нижче по конкретних галузях [8].

Використані джерела

1. Лосев І. Сучасні взаємо (?) впливи російської і української культур / І. Лосев // Українська культура. – 1999. – № 6. – С. 6–7.
2. Росіяни в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу . uk.wikipedia.org/wiki/Росіяни_в_Україні.
3. Седов Е. Украина, Россия – пути в будущее / Е. Седов. – Х.; СПб.: Из-во Буковского, 1998. – 345 с.
4. Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / За науковою ред. О. П. Лановенка. – К.: Стило, 2001. – 476 с.
5. Україна і Росія: різні умови – різні досягнення // Вісник Книжкової Палати. – 2000. – № 3. – С. 3–5.

6. Україна на перехідному етапі: Політика. Економіка. Культура / В. Андрущенко, В. Бондаренко, О. Василік та ін. – К.: ВЦ "Академія", 1997. – 280 с.
7. Українська діаспора. – Режим доступу: <http://ukr-tur.narod.ru/geonas/naselukr/diaspora/diaspora.htm>.
8. Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір: Науковий збірник / Рада національної безпеки і оборони України. Національний інститут українсько-російських відносин; редкол.: С. І. Пирожков (голова) та ін. – К.: НІУРВ, 1998. – 156 с.